

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
IRCICA

*OSMANLI DÜNYASINDA
BİLİM VE EĞİTİM*

**MİLLETLERARASI KONGRESİ
TEBLİĞLERİ**

İstanbul 12-15 Nisan 1999

Derleyen
Hidayet Yavuz Nuhoglu

İSTANBUL, 2001

Osmanlı Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizi
Seri No:7

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür
Araştırma Merkezi (IRCICA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş – İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Fax: 0212 258 43 65
e-mail: ircica@superonline.com
web-site: <http://ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Tanlak
Kapak: Hatice Polat

PC/6 – 2001/5
ISBN= 92-9063-090-6 (takım için)
ISBN= 92-9063-093-8 (Türkçe edisyon için)

IRCICA KÜTÜPHANE KATALOG FİŞİ

Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
(12-15 Nisan 1999: İstanbul)
Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
Tebliğleri/Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoglu.- İstanbul: İslâm
Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2001.
XXXVII, 761s.: res., fig.; 24 sm.- (Osmanlı Tarihi Kaynak ve
İncelemeleri Dizisi seri no: 7)
ISBN 92-9063 –093-8
1. Eğitim – Tarih- Türkiye- Osmanlı Dönemi 2. Bilim – Tarih
– Türkiye – Osmanlı Dönemi I. Nuhoglu, Hidayet Yavuz
(Derleyen) II. Osmanlı Dönemi Konu III. K.a.IV. (Seri)
370.9561

OSMANLI DÜNYASINDA MANTIK BİLİMİ ve EĞİTİMİ

Abdulkuddûs BİNGÖL*

Bilinenden bilinmeyene intikalde zihni hatadan koruyan kanun ve prensiplerin bilgisi olan *Mantık Biliminin* kurucusu, bilindiği gibi, Aristoteles (M.Ö. 384-322)'dir. Aristoteles'ten önce müstakil *Mantık* çalışmaları yoktur. Bununla beraber Elealı Zenon ile Pythagore (M.Ö.VI. yüzyıl) arasındaki felsefi tartışmalar, *Mantık* alanındaki ilk araştırmaları başlatmış; *Sofistler'e* karşı çıkan Sokrates (M.Ö. 469-399), Matematik ve Fizik ilimlerde olmasa bile, ahlâkî kavramlarda sâbitlik olduğunu öne sürerek *Genel Kavramlar (Külliler- Tümmeller)* teorisinin ilk kurucusu olmuş; Platon (M.Ö. 427-347), bu teoriyi bütün bilgi alanlarını kuşatacak şekilde genişletmiş ve *Akıllı Yürütme* konusunda da dikkate değer görüşler ortaya koymuştur. Kuşkusuz bütün bunlar Aristoteles mantığının konularını hazırlayan çalışmalarıdır. Ancak Platon'da dahi mantık konuları *Bilgi Teorisinden* sarahaten henüz ayrılmış değildir. İşte Aristoteles, *Grek Dünyası*'nda kendinden önce gelişen bu çalışmaları da çok iyi değerlendirerek, âdetâ her şeyi yerli yerine koyan bir mimar gibi, mantığa müstakil bir disiplin olma hüviyetini kazandırmış ve *Organon* adlı eserini meydana getirmiştir. *Organon*, bize kadar ulaşan Klâsik Mantığa (Suri Mantığa) ait tam ve mükemmel biricik eserdir. Dolayısıyla *Mantık Bilimi*'nin ilk âbidesi sayılmakta haklıdır.

Gerek *İslâm Kültür Dünyasında* ve gerekse *Batı*'da asırlar boyunca mantık konusunda yapılan çalışmalar, Aristoteles'in fikirleri etrafında gelişmiş ve Aristoteles tek otorite olarak kalmıştır.

Aristoteles *Organon'u* altı kitaptan oluşmaktaydı. Daha sonra *Stoacılar* ve *Yeni Platoncular* konu üzerinde çalışmalarını sürdürmüşler; bu dönemde Aristoteles'in iki eseri *Retorika* ve *Poetika* da *Organon* külliyatından sayılmış, ayrıca *Yeni Platoncu Porphyrios* (M.S.232-304)'ün *İsagoji*'si de Aristoteles *Organonunun* başına eklenmiştir. Böylece önce İskenderiyeli Şarihlerin, sonraları hıristiyan Süryanilerin elinde şerh ve tercüme edilmek suretiyle asırlarca incelenmiştir.

İslâm Dünyası'na geçmeden önce Süryanilerde mantık külliyatını dokuz kitap olarak görmekteyiz: *Eisagoge*, *Kategoriler*, *Pêri-Ermeneias*, *I.Analitikler*, *II.Analitikler*, *Topika (Dialektika)*, *Sofistika*, *Retorika*, *Poetika*. Bu tespit genelde İslâm, özelde *Osmanlı Kültür Dünyası*'nda mantığın şekillenmesi bakımından

* Atatürk Üniversitesi, İletişim Fakültesi

oldukça önemlidir. Zira *Osmanlı Dünyası*'nda mantığı, *İslâm Dünyası*'nda mantıktan soyutlamak mümkün değildir. Zaten bizim bu sunuşta yapmaya çalıştığımız da *İslâm Mantık Tarihi*'nin özel bir bölümünü, Osmanlı dönemini kısaca irdelemektir. Başka bir ifade ile İslâm mantığına Osmanlı Kültürü açısından bakmaktır.

Müslümanlar, milâdî VII. asrın ortalarında fethettikleri Suriye ve civarında Aristoteles *Mantığı*'nın oldukça inkişaf etmiş olduğu bir şekliyle karşılaşmışlar ve *İslâm Dünyası*'nda ilk mantık metinleri de yine bu Süryanice metinlerden Arapça'ya yapılan çevirilerle oluşturulmuştur. Abbasîler devrinde ve bilhassa al-Mansur (754-755) ve el-Memun (814-833) zamanlarında gerçekleştirilen yoğun tercüme faaliyetleri sonucunda, Aristoteles'in bütün mantık külliyatını ve Porphyrios'un *İsagoji*'sini bazı şerhleriyle birlikte milâdî IX. asırda Arap dilinde görmek mümkün olmuştur.

Hemen belirtelim ki, çeşitli kültür çevrelerinin birbirlerini tanımalarında ve yeşerip, dallanıp budaklanmalarında tercüme faaliyetleri her zaman olumlu bir rol oynamıştır. Tarihte, Sümer dilinden Çince'ye, Akkad dilinden Hintçe'ye, Asur dilinden Türkçe'ye, Grek dilinden Arapça'ya... vb. ortaya koyulan eserlerin karşılıklı olarak yapılmış olan tercümeleri, özellikle kültürün bilim ve felsefeyi oluşturan entelektüel diliminde verimli sonuçlar sağlamıştır. Bu bakımdan tercüme devrini yaşamış olmayı, bir kültür çevresi için önemli bir şans kabul etmek gerekir.

Hiç kuşkusuz bu tercüme faaliyetleri büyük bir te'lif faaliyetini de hazırlamış, el-Kindi (öl.873) ile birlikte tercüme faaliyetlerini aşan eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. el-Kindi'nin *I.Analitiklerle* ilgili bir incelemesinin yanında, *Kitâb al-Ma'kûlât* adıyla orijinal bir te'lif olduğu da rivâyetler arasındadır.

Ne var ki, bu ilk dönemlerde *Apodiktika*, *Keteguryas Analitik al-Ûlâ*, *Topika*, *Sofistika*... vb. gibi Yunan mantık terimlerinden büyük bir kısmı aynen muhafaza edilmiş, yerlerine Arapçalarının konulması için uzun bir süre geçmesi gerekmiştir. Zira çeşitli tercümelere aynı kavramlara farklı terimler teklif edilmiş, bunlar kesin şeklini alıncaya kadar bir çok safhadan geçmiştir. Ancak bundan sonradır ki, sistemli bir mantık dilinin oluşması, *İslâm mantığının Grek düşüncesinin* çıraklığından çıkıp şahsiyet kazanması mümkün olabilmıştır. Tercüme devrini kapatıp, yetkin, tam, kendi felsefe sistemiyle tutarlı ve zengin muhtevalı eserler ortaya koyarak mantığa İslâm kültürünün hüviyetini kazandıran ilk filozof Uzlukoğlu Fârâbi (870-950) olmuştur. *İslâm kültür dünyası*'nda mantıkçılar arasında üstün bir şöhrete sahip olan bir başka Türk asıllı filozof İbn

Sînâ (980-1037) ile de âdetâ bir *İslâm Mantık Geleneği* kurulmuştur. Bu gelenek her ne kadar *Stoacı* ve *Yeni Eflatuncu* süzgeçten geçen Aristoteles ve Porphyrios'un eserlerine dayanmış olsa da, bu, *İslâm Kültür Çevreninde X. yüzyılda* ortaya koyulan bu çabaların değerini azaltmaz. Çünkü *kavramın* incelenmesi ve çeşitli yönleriyle araştırılmasından itibaren *beş tümelin tanımı, adsal tanımlar, modalite ve modal önermeler* ve nihayet *kıyasın formu ve maddesi* açısından yapılan araştırmalar, Arap dilinin özellikleriyle de birleşince, genel mantık tarihi içersinde kendine özgü nitelikleriyle bir *İslâm mantığının* veya bir *İslâm mantık tarihinin* oluşumunu da sağlamıştır.

Son araştırmalar göstermektedir ki, Aristoteles mantığının yapısını en iyi şekilde kavrayan bu iki Müslüman Türk filozof, Fârâbi ve İbn Sînâ, sistemli bir mantık külliyatını ortaya koymuşlar ve *Mantık Biliminin İslâm Kültür Dünyası*'nda gerektiği şekilde yerleşip hakkıyla anlaşılmasına büyük hizmette bulunmuşlardır. Bu iki filozoftan Fârâbi, mantığı sekiz kitap (bölüm) halinde incelerken, Porphyrios'un İsağojisini'de mantığa giriş olarak sisteminin başına koymuştur. Bu sekiz kitap Aristoteles'in sekiz kitabına karşılıktır. İbn Sînâ'da da mantığın bölümleri Fârâbi'deki gibidir. Şu farkla ki İbn Sînâ "Karşılıklı fikir alış-verişinin sâdece dil vasıtasıyla yapılabildiğini, *anlam* ile *söz* arasında herhangi bir ilişkinin bulunduğunu, ancak bu ilişkinin tabii türden olmadığını, çoğu kez sözün durumlarının anlamın durumlarını etkilediğini, bunun için de mantığının toplumdaki durumlarından topluma değişen şekliyle değil, mutlak anlamda dilin hallerini araştırması gerektiğini" belirterek mantığın ilk konusunun "*Sözün Araştırılması*" (*Bâb al-Elfaz*) olduğunu söylüyor ve böylece İbn Sînâ'dan itibaren İslâm Kültür Dünyası'nda mantığın muhtevası *On Bölüm* olarak şekilleniyor. Ancak Tümel Konusunda din bilginleri, özellikle de *Kelamcılar* ve *Hadisciler* ile mantıkçılar arasında ortaya çıkan ihtilaf, mantık ilmîne karşı menfi bir tavrın ortaya çıkmasına da neden olmuş, bu durum "mantık bilmeyenin ilmîne itibar olunmaz" diyen ve Mantık Bilimini Sünnî İslâm Kelâmına sokmağa muvaffak olan Gazzâli (öl.1111) ile değişmiştir.

İlk olarak Gazzâli el-Mustasfa'sının ilk bölümlerini mantık konularına tahsis etmiş ve bu sûretle mantık fiilen *Usûl İlimlerinde (Dini İlimler Metodolojisinde)* önemli bir rol oynamıştır. Usûlcüler mantığın özellikle *Kavram Tahlili, Delâlet* ve *Ta'rif* (Tanım) konularından son derece yararlanmışlardır. Uygulama alanlarında yararlı olması açısından mantığın bu konuları gerektiğinden fazla incelenmiş ve mantık yalnız felsefecilerin uğraştığı bir alan olmaktan çıkmıştır. Ali Sedad'ın ifadesiyle "Din ilimlerinde ve kelâm araştırmalarında İslâm bilginlerinin metodlarının esasını mantığın temel kuralları" oluşturmaktaydı.

Bununla beraber, Aristoteles'in Cevher tanımının İslâm akidesiyle te'lifini imkânsız gören kelâmcıların etkisiyle, mantık kitaplarından *Kategoriler* bölümü çıkarılmıştır.

Öte yandan XI. yüzyıl, İslâm Dünyası'nda eğitim ve öğretim bakımından bir dönüm noktasıdır. Bilindiği gibi önceleri dağınık ve hususi şekillerde yapılan öğretim, ilk defa Büyük Selçuklu Hükümdarı Alparslan zamanında bir sisteme bağlanmış ve devlet himayesi altına alınmıştır. Çağının en yüksek eğitim-öğretim müessesesi, Nizamiye Medresesi kurulmuş (M.1066) ve ders programları tespit edilmiştir. Bu programlarda *dini ilimler*'in yanında, *felsefe, mantık, sarf-nahiv, matematik, hey'et* gibi ilimlerin yer aldığı da bilinmektedir.

Böylece XI. yüzyılda mantık, *İslâm kültür dünyası*'nda hem en geniş muhtevasına kavuşmuş ve hem uygulama alanı bulmuş hem de kurumlaşan eğitimde önemli bir yer tutmuştur. Bunun sonucu olarak da bu yüzyıldan itibaren yazılan mantık kitaplarında daha çok pedagojik amaçlar güdülmüş, mantığın İslâm Dünyası'nda bu döneme kadar kaydettiği gelişmeler doğrultusunda, üzerinde durulan bütün konuları içeren müstakil eserler ortaya koyulmuş ve bu eserler üzerine de çok sayıda şerhler ve hâşiyeler yapılmıştır. Bu eserler bazen ilk bilgileri verecek düzeyde kısa ve özlü, bazen daha ileri seviyelerde ve hattâ uzmanlık düzeyinde geniş ve tahlilî niteliktedirler. Meselâ, al-Ebherî (öl.1264)'nin İşaguci'si birinci türün, al-Semerkindî (öl. 1302)'nin *Kıstas*'ı ise ikinci türün en güzel örneklerindedir. Osmanlı öncesi dönemin son halkalarında bulunan bu eserler, tertip ve anlatım yönünden orijinaldirler. Her ikisi için de sahifelerce şerhler ve hâşiyeler yazılmıştır. Bu eserlerde artık ilk dönem eserlerde gördüğümüz mantık konularının dokuz kitap veya dokuz bölüm halinde ele alınıp incelenmesi gibi bir tertip söz konusu olmadığı gibi, konular açıklanırken hem daha öncekilere atıflarda bulunulmakta, hem de tam bir yetki ile tartışılmaktadır. Artık mantık konuları iki temel başlık altında toplanarak mantık, *Tasavvurât* ve *Tasdikât* bölümlerine ayrılmakta ve bunlar da kendi içlerinde tali başlıklara bölünerek işlenmektedir.

İşte *Osmanlı dünyası*'nda *mantık bilimi*'nin muhtevasını, diğer birçok alanda olduğu gibi *İslâm Kültür Mirası*'nın ortak malı olarak Osmanlılara intikal eden bütün bu gelişmeler oluşturmaktadır. Bu muhteva, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar özde hemen hiçbir değişiklik göstermeden hâkim anlayış olacak; daha Bursa'da *Kaplıca* ve *Yıldırım* medreselerinden, Edirne'nin *Üç Şerefeli*, Üsküp'ün *İshak Paşa* ve İstanbul'un *Medâris-i Semâniye*'sine kadar ülkenin her köşesindeki medrese eğitiminde önemli bir yer işgal edecektir. Bu muhtevaya bir ad koymak gerekir ise "*Aristoteles'in Mantık Anlayışına Dayalı Fârâbi ve İbn*

Sînâ Geleneğine Bağlı Mantık Anlayışı” demek doğru olur. Esasen bu, *İslâm Mantığı*’nın tanımlayıcı karakteridir.

Osmanlı medreselerinde okutulan mantık kitapları önemli bir kısmı ile Osmanlı öncesi dönemin son devrelerine aittir. Al-Ebherî (öl.1264)’nin *İsağuci*’si, al-Kazvinî al-Kâtîbî (öl.1253)’nin *al-Şemsîyyesi*, al-Urmevi (öl.1283)’nin *Metâlu’l-Envâr*’ı bunun en güzel örnekleridir. Ancak Osmanlı döneminde de ilk devrelerde, hususiyle Fatih devrine kadar daha ciddî olmakla birlikte orijinal te’lifler ortaya koyulmuştur. Bunlardan özellikle Bursa’da yaşamış ve Mısır’da tahsil yapmış olan Molla Fenârî (öl.1350)’nin *Risâle-i Esirîyye*’si (Ebherî’ye Şerh) ile Gelenbevî (öl.1791)’nin *Burhan*’ı kayda değer. Ayrıca Hızır Bey (öl.1458)’in, *Hocazâde* (öl.1487)’nin *Hâyâli* (öl.1470)’nin, Taşkoprüzâde Ahmet Efendi (öl.1553) ve Yanyalı Es’ad Efendi (öl.1730)’nin mantık konularında çalışmalar yaptıklarını hatırlamak bir kadîrşinaslıktır. Şunu da belirtelim ki bugün bilinen eserlerin sayısı zamandaş olarak Batı’dakilere çok fazla olsa da, asrının en büyük mantıkçısı olarak kabul edilen Gelenbevî İsmail Efendi bir tarafa bırakılacak olursa, XV. yüzyıldan itibaren *Tanzimat*’a (1839) kadar Osmanlı Dünyası’nda, münferit şerh ve hâşiyelerin dışında orijinal te’lifler görmek pek mümkün olmadığı gibi, bu dönemde XVI. yüzyıldan itibaren hızla gelişen Avrupa’daki bilim ve mantık anlayışından izlere rastlamak da mümkün olmamıştır. Nitekim, Kâtip Çelebi de daha XVII. yüzyılda *Mizan al-Hakk*’ında bu gerçeğe işaret etmektedir.

Esasen, medresede XIII. yüzyıldan itibaren mantık eğitiminin elif-bâsı olan Ebherî’nin *İsağuci*’si ve daha ileri seviyede bilgiler veren Semerkandî’nin *Kıtas*’ı ile XVIII. yüzyılın en önemli te’lifi olarak bilinen Gelenbevî’nin *Burhan*’ının muhtevasına kısaca bakılacak olursa görülecektir ki, XVIII. yüzyıl Türk aydını, mantık konularında ne biliyorsa, XIII. yüzyıl Türk aydını da aynı şeyi bilmektedir.

Şöyle ki, Ebherî’nin *İsağuci*’si mantık’ın bütün konularını şâmil, gereği kadar kısa bir eserdir. mantıkçılar yanında en fazla rağbet kazanan, yine aynı derecede mühim şerhlere, hâşiyelere ve tertiplere konu olan başlıca mantık kitaplarındandır. *Tanzimat* dönemi mantık anlayışımızda dahi etkili olmuştur.

İddia edildiği gibi Ebherî’nin bu kitabı, Aristoteles’in *Kategorile*’rine bir giriş ve sadece *Beş Tümel*’i anlatan Porphyrios’un *İsagoji*’sinin bir muhtasarı, bir adaptasyonu değildir. Tertip ve muhtevaları incelendiğinde açıkça görülmektedir ki, söz konusu iki eser arasında bir benzerlik yoktur. Bize göre Ebherî’nin bu eserini Porphyrios’un *İsagoji*’sinden ziyade, İbn Sînâ’nın *İsağuci Min Uyûn al-*

Hikme adlı eseri ile karşılaştırmak gerekir. Zira İbn Sînâ'nın bu eseri de Ebherî'nin ki gibi mantığın bütün konularını ihtiva etmektedir. Bununla beraber Ebherî'nin eseri, İbn Sînâ'nın eserinin bir kopyası da değildir. Meselâ İbn Sînâ'nın eserinde, Aristoteles'in on kategorisine yer verilmekte, bunlar kısaca tanımlanmaktadır. al-Ebherî ise kategorilere eserinde hiç yer vermemiştir. Önermeler konusu da her iki eserde farklı olarak incelenmektedir. Meselâ, İbn Sînâ, Modal Önermelere yer verip *Vâcip*, *Mümkün* ve *Müntenî* diye üç cihetin (modun) olduğunu belirtirken al-Ebherî, modal önermelere de yer vermemiştir. Tabîî bu farklılık kıyas bölümünde de sürmektedir. Zira İbn Sînâ, adı geçen eserinde *yüklemli-iktiranlı kıyasları* üç şekil olarak ele alıp bu şekillerin sonuç veren modlarını ayrı ayrı incelerken, al-Ebherî, söz konusu kıyasların dört şeklinden bahsetmekte ve yalnız birinci şeklin sonuç veren dört modunu zikretmektedir. İbn Sînâ kısa da olsa *İstikra* (Tümevarım) ve *Temsil'e* (Analojiye) yer verirken, al-Ebherî, bunları da ihmâl etmiştir. Bu kısa mukayese dahi, bu iki eserden daha sonra olan al-Ebherî'ninkinin, İbn Sînâ'nın eserinin aynı olmadığını ortaya koyar, sanıyoruz.

Semerkindî'nin eserine gelince; *Kıstas* da öğretim maksadıyla yazılmış olmasına rağmen, mantığa yeni başlayanlara ilk bilgileri veren bir eser olmaktan ziyade, ileri seviyede olanlara hitap etmektedir. Bizzat müellifi tarafından şerh edilmesi de bunu gösterir. Muhtevası bakımından, Aristotelesci anlayışa bağlı olarak, İslâm kültür dünyasında Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından kurulan mantık geleneğinin içindedir ve o güne kadar üzerinde durulan bütün mantık konularını içermektedir. Zaten müellif de bunu açıkça söylemektedir. Fârâbî, İbn Sînâ, Ebherî, Razî, Gazzalî, Ebu'l-Berekât, al-Bağdadî... vb. *Kıstas*'ın belli başlı kaynaklarıdır. İslâm Kültür Dünyası'nda mantığın gelişmesini tamamladığı bir dönemden sonra yazılmış olması, eseri muhteva bakımından zengin kılmıştır. Bu nedenledir ki daha sonraki birçok eserin kaynağı olmuştur.

Kıstas bir Mukaddime ve iki Makaleden meydana gelmektedir. Mukaddimedede, mantığın mâhiyeti ve ona olan ihtiyaçla, mantığın konusu üzerinde durulmaktadır. Birinci makale *Tasavvurât*, ikinci makale ise *Tasdikât*'a ayrılmıştır. Semerkandî, birinci makaleyi *fasıl*, ikinci makaleyi de *bâb* adını verdiği alt başlıklara bölmüştür. İkinci makalede bâblar ayrıca fasıllara bölünmektedir.

Birinci makalede, *sözlerin delâleti*, *müfret* (tek başına) ve *miirekkep* (bileşik) *söz* ve bunların kısımları, *küllî* (tümel), *cüz'î* (tikel) *kavramlar* ve bunlara ait çeşitli hükümler, *mâhiyet*, *zâtî* (özel) ve *a'razî* (ilintisel) *kavramlar*,

Beş Tümel ve tasavvurâtın maksadı dediği tanım ve çeşitlerine taalluk eden meseleler üzerinde durulmaktadır.

İkinci makalede ise önermeler, önermelerin yapısı, hükümleri, *ma'düle ve muhassala önermeler*, *Modal önermeler*, *tenâkuz*, *düz ve ters döndürme*, *şartlı önermeler* ve bunların yapıları, kısımları, *kıyas*, tanımı, çeşitleri, *iktiranlı kıyaslar*, *şartlı kıyaslar* ve bunlara ilişkin problemler ortaya koyulmaktadır. İkinci makalenin son bölümünde ise *al-Bahs ve'l-Munazara* başlığı altında, çeşitli ilimlerin (dinî ilimler dahil) araştırma metotlarından bahsedilmektedir.

Gelenbevî İsmail Efendi'nin *Burhan*'ına gelince, bu da pedagojik maksatla te'lif olunan bir eserdir. Bu eserinde Gelenbevî mantığı beş ana bölümde mütâlaa ederken *sözlerin* (lafızların) *araştırılması* ile delâlet konularını, mantığa bir mukaddime olarak görmüştür. Kavramların araştırılıp incelenmesi ise, başlı başına bir bölüm olarak bunlardan ayrılmıştır. O, *bâb* adını verdiği bu bölümleri *fasıllara*, fasılları da daha küçük bölümler olan *sınıflara* ayırmaktadır. Birinci bâb (bölüm), kendi ifadesiyle, *tasavvurların mebde*'leri olan *kavramlara*, ikinci bâb *tasavvurların maksatları* olan *tanıma* ayrılmıştır. Üçüncü bâb, tasdiklerin *mebde*'leri olan *önermelere*, dördüncü bâb ise *tasdiklerin maksatları olan aklî delillerin yapısına* (*kıyasa*) has kılınmıştır. Beşinci bâba gelince, bu da kendi arasında yine beşe ayrılan *beş sanata* bırakılmıştır. Böylece klâsik mantık'ın dokuz bölümü tamamlanmaktadır.

Eğitim dili Arapça olan klâsik medrese eğitiminde, mantık ders kitaplarının son halkasını oluşturduğu ve dolayısıyla, dönemine kadar ulaşan bütün te'lif ve şerhlerdeki tekrarları ve ince tetkikleri topladığı için, genelde *İslâm*, özelde *Osmanlı mantığını* âdetâ kodifiye eden bu eserin muhtevâsından seçtiğimiz birkaç örnekle de, burada, Gelenbevî'nin şahsında Osmanlı dünyası'nda mantık müfredatının nasıl ele alındığına kısaca değinmekte yarar görmekteyiz.

Gelenbevî, tümel kavramları *birinci* ve *ikinci ma'küller* diye ikiye ayırmaktadır. Mantığın konusu olan *ikinci ma'külleri*, *mantikî*, *tabiî* ve *aklî* diye de üç grupta toplamaktadır. Bu ayırımı Kavzvinî, Razî, Taftazânî...gibi mantıkçılarda da rastlıyoruz. Buna karşılık Gelenbevî, tümellerin kesinlikle dış âlemde var olmadığını ileri sürerken, *Tabiî Tümeller* (Külliy-i Tabiî)'in hariçte varlığını iddia eden Kazvinî'den ayrılmaktadır. (Bkz:Burhan, s.6; Şemsiyye, s.10-11).

O; İslâm mantık geleneğine uygun olarak *Özsel Tümellet* (Külliy-i Zâti)'i *Cins, Tür ve Ayırım'a*; *İlintisel Tümellet* (Külliy-i A'razî)'i, *Hassâ ve Umumî İlinti'*ye ayırırken, *Ehberî* ve *Kavzinî'*ninin bu konuda en güzel tasnifi yaptıklarını söylemekte ve kendisi de *Kavzinî* gibi önce *Tür'ü* daha sonra da *Cins'i* tanımlamaktadır. Halbuki, Taftazânî ve diğerlerinde *Tür*, beş tümelin ikincisi olarak ele alınmaktadır. (Bkz:Burhan, s.5 vd., Şerh-i İsağuci, s.24, Teftezanî, Tehzîp, s.3).

Tanım diğer İslâm mantıkçılarında olduğu gibi, *el-Kavl el Şârih* başlığı altında incelenmektedir. Gelenbevî, bu ifadenin, tanımın bütün çeşitlerini içerdiğini söyleyerek, bu başlık altında tanımın her çeşidini inceler. O, bu konuda, bir mâhiyetin özsel tümelletlerinin bütünü ile *hassâ'*ndan meydana gelen tanımı, *tam özsel tanım'*dan (Hadd-i Tam'dan) daha mükemmel bir *tam ilintisel tanım* (Resm-i tam) olarak kabul eder. Zira burada *Hassâ'*nun ilâvesi, tavzihten başka bir şey değildir. *Umumî A'raz* (Genel İlinti) ile tanımı kabul etmeyen müteahhirin mantıkçıların görüşüne karşılık, yalnız *Hassâ* veya *Hassâ* ile *Umumî İlinti'*den meydana gelen tanımın *Eksik İlintisel Tanım* (Resm-i Naakıs) olacağını kabul eder. Nitekim, Taftazânî de *Resm-i Nâkıs'ta* *Umumî İlinti'*nin kullanılmasını uygun bulmaktadır. (Bkz:Taftazânî, Tehzîp,s.4) Gelenbevî, mütekaddimin mantıkçıların görüşüne uyarak, basit mâhiyetlerin *Resm-i Nâkıs* ile tanımlanabileceği görüşündedir. (Bkz:Burhan,s.4) O, tikellerin tanımlanamayacağı hususunda da müteahhirinin görüşünü tercih etmiştir. (Bkz:Hâşiye-i Burhan, s.70) Nitekim, önermenin parçalarının (cüz'lerinin) dört olduğunu söylerken de, yine müteahhirin mantıkçıların görüşündedir.

Gelenbevî'nin Burhan'ında *Modal Önermeler* (Müveccehât) önemli bir yer işgal eder. O, mantığın en zor mevzuu olarak nitelendirilen bu konu ile ilgili olarak müstakil bir eser de yazmıştır ki, bu *İmkân Risâlesi'*dir. Modal önermeler bahsinde Fârâbî ve İbn Sînâ'dan farklı olarak dört modalite kabûl edip, müteahhirin mantıkçıların görüşünü benimser. Konuya getirdiği esneklik ve izah tarzı bakımından ise benzerlerinden farklıdır. On dört basit ve sekiz bileşik modal önermeden bahsettikten sonra, mantıkçıların üzerinde durmadığı daha birçok modal önermenin de mümkün olduğunu savunur. (Bkz:Burhan, s.23).

Hemen bütün mantıkçıların yaptığı gibi, Gelenbevî de Burhan'ın büyük bir kısmını *aklî delillere* (özellikle kıyas'a) ayırmaktadır. Mantığın ulaştığı en son gâye olarak nitelendirdiği kıyas'ı bütün teferruatıyla incelemektedir. O, bu konuda, sonuçları çok açık olmaları bakımından *İstisnâlı kıyasların*, *iktiranlı kıyaslardan* önce zikredilmesi gerektiği görüşünü savunur. *iktiranlı kıyasları müteâref* ve "*gayr-ı müteâref*" diye ikiye ayırıp, *gayr-i müteâref İktiranlı kıyasın*

dört şekilden izahını yapmasına gelince, bu kendine has bir açıklama olarak kalmaktadır. Kıyasların modalitesi konusunda ise yeni bir şey getirmemektedir.

Kuşkusuz bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak daha da önemli olan; mübalağasız, yaklaşık VII. asır boyunca, örnek eserlerde de görüldüğü gibi, mantık konularının özellikle eğitim amaçlı te'liflerde farklı başlıklarla da olsa hep aynı tertip üzere kalmasının, aynı yöntemlerle araştırılmasının ve incelenmesinin hangi mülâhazalara dayandığını tespit etmek, bu konudaki temel düşünceyi ortaya koymaktır. Bize göre bu konuda İbn Sînâ'nın şu düşünceleri etkili olmuştur.

Şöyle ki, İbn Sînâ'ya göre, madem ki her bir bilgi ya *tasavvurdur* (kavramdır), ya da *tasdikdir* (önermedir); öyleyse bilmediklerimiz de bildiklerimiz gibi ya bir kısım tasavvurlar ya da bir kısım tasdiklerdir. O halde bizim bilmediklerimiz hakkındaki araştırmamız ya tasavvurları, ya da tasdikleri elde etmeye yöneliktir. Kuşkusuz bu gelişmiş güzel bir çaba değildir. Bilâkis, bunların bilgisine mantığın ortaya koyduğu prensipler dahilinde bir takım zihnî faâliyetlerle ulaşılır. Bizi tasavvurlara ulaştıran zihnî faaliyet *Tam Özsel Tanım* (Hadd-i Tam), tasdiklere ulaştıran zihnî faaliyet ise kıyas'tır. Bu ikisinin her birinden bazısı gerçeğe uygun (hakikî-hakikate uygun) bazısı da, gerçeğe uygun değildir, ancak her hangi bir açıdan faydalıdır. Bazıları da gerçeğe uygun olduğu halde doğru değildir. İnsan yaratılışı icabı çoğu kez bunların arasını temyiz edemez. Eğer böyle olsaydı akıllılar arasında ihtilaf olmaz düşüncelerinde tenakuz da vaki olmazdı.

Halbuki, bilinenden bilinmeyene intikal, hem belirli bir maddeyi, hem de belirli bir sûreti (formu) gerekli kılar. Öyleyse tanım ile kıyasın her biri için kendilerinden te'lif edildikleri maddeleri ve te'lifin kendisiyle tamamlandığı sûretleri vardır. Nitekim her hangi bir maddeden tesadüfen ev veya kürsü yapılması doğru olmadığı gibi, herhangi bir şekilde ev ve kürsü yapılması da doğru olmaz. İşte bizi bilinenden bilinmeyene ulaştıracak fikir ve istidlâllerde de durum böyledir. Bazen bozukluk sûrette, bazen maddede ve bazen de her ikisinde birden olabilir. Oysa mantık fikir ve istidlâlleri her iki yönde inceleyerek, bir yandan bilinenden bilinmeyene hatasız intikalın kanunlarını ortaya koyarken, öte yandan, akli takviye ederek, insana zihnî faâliyetlerde gerçek olanla gerçek olmayı birbirinden ayırt etme yeteneğini ve ölçüsünü kazandır.

Görülüyor ki, İbn Sînâ Aristoteles'ten farklı olarak *tanım* ve *kıyas*'ı araştırırken *sûret* ve *madde* ayırımı yapmaktadır. Bunun içindir ki, mantıkçılarımız, *mantık bilimini önce kavram mantığı* (Tasavvurât) ve *hüküm*

mantığı (Tasdikât) diye ikiye ayırırken, her ikisi için de *mebadi* (ilkeler) ve *makasid* (amaçlar)'ı olduğunu söylemişlerdir. *kavram mantığı*'nin mebadiini *beş tümel*, makasidini *tam özsel* tanımı (Hadd-i Tam); *hüküm mantığı*'nin mebadiini *önergeler*, makasidini da *kıyas* (Burhan) olarak belirlemişler ve maddesi yönünden *kıyas*'i *beş sanat* başlığı altında incelemişlerdir.

Osmanlı dünyasında siyasî olduğu kadar ilim ve fikir hayatı açısından da önemli sonuçlar doğuran Tanzimat döneminde ıslahına çalışılan medrese programlarında mantık yine yer almış ve çeşitli eğitim programlarında okutulmak üzere, bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, oldukça çok denecek kadar Türkçe mantık kitabı yazılmıştır. Ne var ki, bunların ana kaynağı yine Ebherî'nin *İsağucisi*'dir. *İsağuci* ye tercüme edilmiş, ya şerh edilmiş, ya da onun plânı ele alınarak yeniden yazılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın 1877 de yayınladığı *Mi'yar-ı Sedat*'ı bu serinin en güzel eseridir.

Bu eserler arasında az da olsa geleneksel olmayanları da vardır. İşte bu cümleden olmak üzere Avrupada'ki yeni mantık akımlarını da içine alan ilk Türkçe te'lif mantık kitabı, Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedat'ın *Mizanu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl* adlı eseridir. 1885'de bu eser yayınlandığında fikir hayatımıza hâlâ Aristoteles anlayışına dayalı Fârâbî- İbn Sînâ geleneğine uygun mantık anlayışı hakimdi. Halbuki, Avrupa'da XVI. yüzyıldan itibaren bilimlerde metod sorunu mantık konuları arasında ele alınmağa başlamış, XX. yüzyılda *Sembolik Mantık* çalışmaları hızlanmıştır. İşte *Mizanu'l-Ukûl*, yazarının da önsözünde belirttiği gibi, bizde o zamana kadar yazılmış mantık kitaplarından çok farklı bir tarzda kâleme alınmıştır. Bu eserle Ali Sedat, genelde *İslâm* özeldde Osmanlı kültürü gelenek çemberinin dışına çıkarak, Tanzimattan sonra batılılaşma hareketlerinde, mantık disiplininde ilk hamleyi yapmış, bu yoldaki yolcuların öncüsü olmuştur. Böylece fikir hayatımız Avrupa'da ortaya çıkan mantıkla ilgili bir çok yeni fikirlerden haberdar olmuştur.

Burada şu hususa dikkat çekmekte yarar görmekteyiz. mantık kitapları Türkçe yazılmasına rağmen terimler aynen muhafaza edilmiştir. Bunların Türkçe karşılıklarının bulunmasına gidilmediği gibi, Batı kaynaklarına dayanılarak yazılan mantık kitaplarında da terimler Batıda kullanılan şekliyle aynen korunmuştur. Darül-Funûn hocalarından İsmail Hakkı (İzmirli'nin) 1914 yılında yayınladığı *Felsefe Dersleri* bunun güzel bir örneğidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, mantık, Aristoteles tarafından müstakil bir ilmî disiplin haline getirildikten sonra, çeşitli kültür çevrelerinde araştırmacıların süzgecinden geçip tercümeler yoluyla İslâm kültür çevrenine girmiştir. Burada

Fârâbî ve İbn Sînâ'nın elinde olgunlaşarak bir İslâm mantık geleneği oluşmuş, terimlerin Arapçalaştırılmasından itibaren konularının tertibi, izahı, İslâmî İlimlerin metodolojilerinde bulunduğu tatbik alanına uygun tarzda araştırılmasına kadar kendisine İslâm kültürünün damgası vurulmuştur. Osmanlı dönemi öncesinde kurumlaşan eğitim programlarında kendisine bir yer bulmuştur. Bütün bu gelişmeler, İslâm kültürünün ortak mirası olarak Osmanlı dünyasına intikal etmiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar özde hiçbir değişiklik göstermeden, klâsik medrese eğitiminde varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Osmanlı dünyasında mantık, İslâm dünyasında mantıktan soyutlanmaz, aksine Onun önemli bir kesitini oluşturur. Bu iddiaların en güzel ispatı, medrese programları ile okutulan ders kitaplarının içerikleri yönünden tahlilidir.

XVI. yüzyıldan itibaren. Avrupa'da gelişen yeni bilim anlayışına paralel olarak ortaya çıkan yeni mantık cereyanlarından Osmanlı dünyası ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde haberdar olmuştur. Bu, ilmî bir zorunluluk neticesinde değil, Avrupai tarzda kurulan öğretim müesseselerinde örneklerine uygun olarak verilen dersler münasebetiyle olmuştur. Bu dönemde yazılan eserler daha önceki dönemde de çoğunlukla olduğu gibi, araştırma kaygısıyla değil, pedagojik gâyeler ön plana çıkarılarak yazılan ders kitaplarıdır. Dolayısıyla yeni mantık cereyanlarında yaratıcı olunamamış ve Batıdaki bu faaliyetlere iştirak edilememiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- ADIVAR, Abdullah Adnan; *Osmanlı Türklerinde İlim*, İst.-1970,
Ali Sami al-Neşşar; *al-Mantık al-Suri*, İskenderiye-1955,
ATAY, Hüseyin; *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İst.-1983,
AYNI, Mehmed Ali; *Türk mantıkçıları*, İst.-1928,
BALTACI, Cahit; *Osmanlı Medreseleri*, İst.1975,
BİNGÖL, Abdülkuddûs; *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, M.E.B. Yayınları, İst.-1993, -*Klâsik Mantık'ın Tanım Teorisi*, M.E.B. Yayınları, İst.-1993,
-“İslâm Kültür Dünyasında Mantık Geleneğinin Kurulmasında Türk Düşünürlerinin Yeri”, *Millî Eğitim*, 22, Aralık-1989, 48-55, -“*al-Semerikandi ve Kıstasü'l-Eşkârî*”, *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 19, Erzurum-1991, 173-182, ,
-“*Türk Kültür Tarihinde Mantık Hareketleri*”, *Türk Kültürü ve Felsefe Panelleri*, 24-25 Nisan 1991, TEBLİĞLER, Kayseri-1992, 11-24,
-“*Semerikandî'nin Kıstas'ında Kıyas Teorisi*”, *Felsefe Dünyası*, 20, Bahar-1996, 10-33,
-“*XVIII. Yüzyıl Türk mantıkçıları*” *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 14, Erzurum-1986, 55-67,
“*Türk-İslâm Kültür Dünyasında İsağojî*” 1. Felsefe ve Sosyal İlimler Kongresi 7-11 Mayıs, Erzurum- 1984,
BOLAY Naci; “*Yüklemcin Niceliği Meseleleri ve İbn Sînâ Mantığında Yüklemlerinin Nicelikli Önermeler*” Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu, Ankara-1984
al-Ebherî, Esirü'd-Din Mufaddal b.Ömer; *İsağucî*, İstanbul-1312 H.
Fârâbî; “*Kitab al-İbare*”, (Prof.Dr.Küyel Neşri ve Tercümesi), Araştırma,C.IV,1966.
Fârâbî; *Risâletü Cemî'i'l-Mantıkayyeti's-Semâniye*, (Yazma Nüsha), Hamidiye (812).
Fârâbî; *al-Elfaz al-Musta'mele fi'l-Mantık*, (Muhsin Mahdî Neşri) Beyrut-1946.

Fârâbî; *İhsau'l-Ulûm*, (Çev:Prof.Dr.Ahmet Ateş) İst.-1955.
Fenarî, Muhammed b. Hamza, *Risâle-i Esirriye*, İst.-1304 H.
Gelenbevi, İsmail Efendi; *Burhan*, İst-1306 H, -*Haşiyetül-Burhan*, İst.-1306 H.
İbn Haldun; *Mukaddime*, Beyrût-1981,
İbn Sinâ; *Kitab al-Hudud* (Yazma Nüsha), Şehid Ali Paşa, 2725/51,
İbn Sinâ; *Mantık al-Maşrûkiyyin*, (al-Hatip Neşri), Kahire-1910
İbn Sinâ; *al-Necat* (Muhyid-Din Sabri Neşri) Mısır-1938,
İbn Sinâ; *Uyûn al-Hikme*, (Ord.Prof.Ülken Neşri), Ank.-1953,
İbn Sinâ; *al-İşarat ve al-Tembihat* (Neşir. Süleyman Dünya) Kahire-1960,
İZGİ, Cevat; *Osmanlı Medreselerinde İlim, Riyazi ilimler-I*, İst.-1997,
Kazvinî, Necmü'd-Din Ali b.Ömer, *Şemsiyye*, İst.1325 H.
KEKLİK, Nihat; *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı*, İst.-1969-1970 (c.1-2),
KÜYEL, Mübahat (Türker); *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi*, Ank.-1976,
MADKOUR, İbrahim; *L'Organon d'Aristoteles dans Le Monde Arabe*, Paris-1969,
Mustafa Gâlip; İbn Sinâ, *Mektebatu'l-Hilâl*, Beyrut-1981,
ÖNER, Necati; *Kâsık Mantık*, Ankara-1970,
ÖNER, Necati; *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara-1967,
ÖNER, Necati; "*Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat*," Erdem Eylül 1986, 769-799,
Al-Semerkandi Muhammed b.Eşref; *Kıstasu'l-Efkâr fî Tahkiki'l Esrar*, Ayasofya, No:2565/2,
SÖNMEZ, Selami; *Anadolu'daki Selçuklular ve Beylikler Dönemi Medreseleri*, Doktora Tezi, Erzurum-1992,
Teftezanî, Sa'dü'd-Din Mes'ud b.Ömer; *Tehzîp al-Mantık ve al-Kelâm*, İst.-?
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara-1965,
ÜLKEN, Hilmi Ziya; *Mantık Tarihi*, İstanbul-1942,